

Результати, отримані у процесі розкопок болохівських укріплень, як і висновки цього повідомлення, безумовно, можуть використовувати реставратори і працівники культурно-освітніх закладів у справі музеєфікації фортифікацій середньовічних літописних центрів і замків Південно-Західної Русі.

1. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. Т. 2.— СПб., 1908. — 938 с.
2. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли / П. А. Раппопорт // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории, материальной культуры. — Ленинград, 1955. — Вып. 57. — С. 52–59.
3. Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі / М. П. Кучера // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 66–72.
4. Якубовський В. І. Розкопки болохівського м. Вали / В. І. Якубовський // Матеріали науково-практичної конференції. Меджибіж: 850 років історії. — Меджибіж. — 1996. — С. 24–26.
5. Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі: 2-ге вид., доп. / В. І. Якубовський. — Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. — 159 с.
6. Якубовський В. І. Пошуки мертвого міста / В. І. Якубовський // Жовтень. — № 12. — Львів, 1972. — С. 99–106.
7. Юра Р. О. Древній Колодяжин / Р. О. Юра // Археологічні пам'ятки УРСР. — К.: Наукова думка, 1962. — Т. XII. — 104 с.

УДК 904:728.82(477.82)

С.Д. Панишко

Східноукраїнський національний університет імені Лесі Українки

СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ УКРІПЛЕНЬ “MOTTE AND BAILEY” НА ВОЛИНІ ЗА ЇХ ЗОВНІШНІМИ МОРФОЛОГІЧНИМИ ОЗНАКАМИ

© Панишко С.Д., 2014

Розглянуто зовнішні морфологічні ознаки городищ у селах Фалемичі, П'ятидні, Хотин та селищі Ратно на Волині. Для цих пам'яток характерна наявність ізольованого пагорбу невеликих розмірів. Ця ознака дозволяє зарахувати їх до укріплень “*motte and bailey*”, які є залишками лицарських замків. Пропонується графічна реконструкція такого замку у с. Фалемичі поблизу Володимира-Волинського.

Ключові слова: городище, “*motte*”, “*bailey*”, замок, лицар.

Sergij Panishko Attempts to reconstruct exterior of late Middle Ages fortifications “*motte and bailey*” in Volyn in accordance with their morphological characteristics The article deals with the exterior morphological features of the settlements in villages of Falemychi, P'yatydni, Khotyn and the town of Ratno in Volyn. The most illustrative feature of those historical monuments is a hill of a not big size located aside. This characteristic feature allows to refer them to the fortifications of “*motte and bailey*” type, which are considered to be the remnants of the knight's castles. The graphical reconstruction of such a castle in Falemychi near by Volodymyr-Volyns'kyj has been suggested in the article.

Key words: settlement, *motte*, *bailey*, castle, knight.

У роботі йтиметься про городища Волині, які за зовнішніми морфологічними ознаками відповідають європейським укріпленням типу “*motte and bailey*” раннього періоду їх існування. Серед численних пам'яток регіону, як нерухомих, так і мобільних, саме ці городища, враховуючи їх

добру вивченість у Європі та однозначній інтерпретації там як лицарських замків, найкраще ілюструють появу класичного лицарства на землях Волині. Такі двори співіснували з відомими волинськими князівськими мурованими замками.

За своїм плануванням досліджувані пам'ятки часто схожі на класичні давньоруські городища, які складаються з дитинця та окольного міста. Головна різниця між ними полягає у розмірах (загалом давньоруські городища значно більші) та функціях (досліджувані пам'ятки були помешканнями одного феодала). Різняться вони і від волинських давньоруських феодальних садіб типу городища “Вал” [10] наявністю окремо виділеного і піднесеного та спеціально укріпленого помешкання феодала, у той час як на давньоруських садибах феодал жив разом із слугами у межах одного укріпленого простору. І, зрештою, для досліджуваних городищ характерна наявність земляного насипного пагорба, який будучи специфічною формою укріплення у період функціонування пам'ятки, здебільшого добре зберігся до нашого часу і легко фіксується за зовнішніми морфологічними ознаками.

Поширення укріплень типу “*motte and bailey*” у Західній Європі пов'язане із зростанням лицарського стану та норманською експансією. У Північній Франції вони з'явилися у X ст., згодом поширилися на всій півночі континенту, а після норманського завоювання у XI ст. почали масово споруджуватися і у Англії. Головною перевагою таких укріплень була відносна легкість, швидкість і простота їх спорудження, що не потребувало кваліфікованої робочої сили, дорогих матеріалів та інструментів. Вони поєднували оборонні та господарські функції. Сама назва цього типу пам'яток свідчить про таке поєднання.

“*Motte*” – це високий пагорб із крутими схилами та баштою на вершині, яка використовувалася для проживання, а у разі військової небезпеки і як оборонна споруда. У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводилися із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їх оборонній системі. Певною мірою він, разом з дерев'яною вежею, був прототипом пізнішого донжону. Поряд з насипним пагорбом розміщувалася менш укріплена ділянка – “*bailey*”, тобто двір, який був обведений ровом та валом з частоколом. Тут розміщувалися господарські будівлі.

На ранніх етапах функціонування таких укріплених пунктів їх будівлі споруджувалися із дерева, а згодом були замінені кам'яними. Пізніші перебудови здійснювалися, зазвичай, із збереженням планувальної структури раніших укріплень. Тому загальне первинне планування укріплень типу “*motte and bailey*” у багатьох західноєвропейських замках збереглося до нашого часу. Яскравим прикладом цього є Віндзорський замок у Англії.

Тривала еволюція призвела до формування вузького та широкого розуміння змісту поняття укріплень типу “*motte and bailey*”. У вузькому розумінні – це житло феодала невеликої площі, з потужним насипом та дерев'яними елементами оборонних споруд. Такі укріплення у Західній Європі були поширені у X – XIII ст. Широке розуміння передбачає і ширший хронологічний діапазон, практично все пізнє середньовіччя, феодальний замок взагалі, основним елементом планування якого був насип з баштою, зокрема і мурованою, на ньому.

У сучасній польській історіографії такі пам'ятки відомі, як стіжкові городища, або городища “на копці”. Великий інтерес до їх вивчення почав проявлятися з 70-х років, а 80-ті роки XX ст. стали періодом надзвичайно активного вивчення стіжкових городищ, результатом чого була велика кількість публікацій, узагальнених Анною Марціняк-Кайзер у роботі, присвяченій середньовічному лицарському двору [23].

Під стіжком (копцем) польські дослідники розуміють монолітне суцільне підвищення, інколи з валами по краях, яке своїми схилами не тільки захищає внутрішній майданчик, але і підносить його рівень над навколишньою територією. До стіжкових утворень вони зараховують як насипи антропогенного походження, так і штучно обмежені ровами або дещо підправлені досипанням природні підвищення різного розміру. До власне насипних “стіжків” зараховуються насипи різноманітної форми (круглі, овальні, прямокутні) та різної висоти. Хронологічні межі їх також широкі, від XIII ст. по XVII ст. Однак практично всі ранні стіжкові насипи на території Польщі, які функціонували у другій половині XIII – XV ст., пов'язуються із “*motte*” і проживанням там лицарів.

Нещодавно була опублікована підготовлена раніше стаття автора, присвячена стіжковим городищам Волині, де розглядались пам'ятки з порівняно великими стіжковими насипами у Коршеві, Камені-Каширському, Любомлі, Турійську та Ветлах, що, за винятком Коршівського городища, є залишками дрібних давньоруських міст, центрів окремих волостей-сотень XIV ст. [17].

Значні розміри площі майданчиків згаданих вище стіжкових городищ, що передбачало розміщення там кількох споруд, дозволяє зарахувати їх не до класичних укріплень “*motte and bailey*”, а до кола цього типу пам'яток. У той же час на Волині можна виділити і класичні городища “*motte and bailey*”, де на майданчику стіжкового насипу могла розміститись тільки одна оборонно-житлова вежа. Такі городища локалізуються у околицях м. Володимира-Волинського у селах Фалемичі та П'ятидні, селищі Ратно Волинської області та селі Хотин Рівненського району Рівненської області.

Городище в с. **Фалемичі** в урочищі “Селисько” (рис. 1) обстежували О. Цинкаловський та С. Терський [20, с. 109]. О. Цинкаловський зараховував його до пізньосередньовічних замчищ [24, s. 200]. Разом з цим слід зазначити, що В.Б.Антонович у Фалемичах згадує великий курган висотою понад 4 м [1, с. 63]. Не виключено, що тут малось на увазі саме це специфічне городище.

Пам'ятка складається з двох частин. Відкрите поселення без видимих слідів укріплень розмірами 130x50 м (1,5 га.) знаходиться на найвищій частині останцевого підвищення у заплаві лівого берега р. Луги. На захід від нього розміщений повністю ізольований круглий земляний насип діаметром 40 м і висотою 8 м [20, с. 109, рис. 58 – 59]. За спостереженнями автора його розміри дещо менші. Його діаметр становить 25 – 30 м, а висота 4 – 5 м (рис. 2). Хоча така розбіжність у промірах параметрів пагорба може пояснюватись його специфічними морфологічними ознаками, зокрема, тим, що у його нижній частині прослідковуються сліди менш вираженого, можливо, природного підвищення.

Геоморфологічні особливості навколишнього простору вказують, що це не природне утворення, а саме штучний насип. Вершина насипу у наш час дещо заокруглена, так що візуально він сприймається як великий курган. На території відкритого поселення знайдено кераміку XII – XVIII ст.

Цікавою планувальною особливістю городища у Фалемичах, на яку не звертали уваги попередні дослідники, є розміщення стіжка на захід від двору, у місці найбільшого зближення останцевого підвищення, на якому розміщений комплекс городища, з мисоподібним виступом лівобережної надзаплавної тераси. Тобто, за умови відсутності інших підходів, що у цій топографічній ситуації видається очевидним, на двір укріпленого комплексу можна було потрапити лише через земляний насип.

Рис. 1. Городище у с. Фалемичі. Вид з північного заходу

Рис. 2. “Motte” на городищі у с. Фалемичі. Вид зі сходу

Фалемичі згадані у літописі 1157 р. як Хвалимичі. С. Терський пов’язує походження цієї назви з іменем першого власника Хвала і припускає існування боярської садиби, яку локалізує на мисах східніше та північніше від сучасного села. На території городища, на його думку, у XII – XVIII ст. існувало містечко із замком [20, с. 109].

Пам’ятка не розкопувалась, але зовнішні морфологічні особливості ізольованого насипу, його близькість до поселення та датування поселенського комплексу дозволяють зарахувати його до укріплень “*motte and bailey*”, залишків лицарських дворів XIV – XV ст. Така інтерпретація не виключає можливості існування на цьому місці давньоруського укріпленого поселення у XII – XIII ст. з одного боку, і не суперечить переростанню цього лицарського двору у невеликий дерев’яно-земляний замок, відомий з писемних джерел, у XVI – XVII ст.

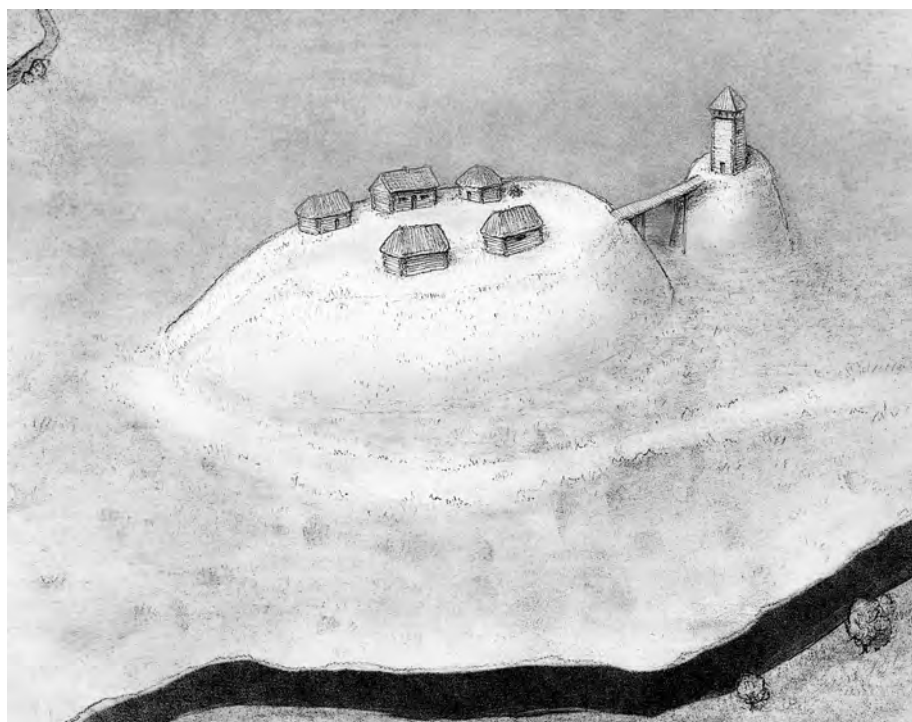
Цей замок добре відомий по писемних джерелах, він часто згадується не тільки у суто наукових дослідженнях, але і у художній літературі [11].

На основі розробок автора А. Панікарський виконав графічну реконструкцію середньовічного замку у Фалемичах (рис. 3). Оскільки стаціонарні дослідження на пам’ятці не проводились, вона не зовсім точно передає окремі елементи замку, зокрема, розміщення будинків та висоту вежі. Дерев’яні частокони на ній взагалі не позначені, оскільки не відомі траси їх проходження. Представлена реконструкція покликана, передусім, дати уявлення про цей замок як специфічний оборонний та житлово-господарський комплекс.

Іншою пам’яткою, яку з високим ступенем вірогідності можна зарахувати до укріплень “*motte and bailey*”, є городище в урочищі “Осіянська гора” в с. **П’ятидні** Володимир-Волинського району. Городище обстежував О. Цинкаловський, який зазначив, що тут трапляються ранньосередньовічні знахідки, а нижній шар пам’ятки на всьому просторі випалений до червоного кольору. Дослідник також подав фото городища (рис. 4) [24, с. 190; Tabl. XXIX, 2]. С. Терський вказує на ескарпованість схилів городища та вважає його одним із первісних центрів західної частини міської агломерації давньоруського Володимира [20, с. 115, рис. 62].

Городище займає видовжений останець надзаплавної тераси правого берега р. Луги, що підноситься над рівнем заплави на 5–7 м. Сучасний вид останця має виразні сліди антропогенного перепланування. У його східній частині простежується підпрямокутний майданчик розмірами 45х20м. Середня частина вершини останця упродовж близько 20 м сильно звужена і дещо понижена, але на західному його краю переходить у чітко виражене округле підвищення з верхнім

майданчиком діаметром близько 8 м. Рівень цього невеликого майданчика перевищує рівень східної частини останця на 2 м. Відзначимо, що точне датування цієї пам'ятки поки що відсутнє.

*Рис. 3. Реконструкція зовнішнього виду замку у с. Фалемичі.
Вид з північного сходу.
Рисунок А. Панікарського.*

Рис. 4. Гордище у с. П'ятидні за О. Цинкаловським. Вид з півночі

Цікавим прикладом укріплення “*motte and bailey*” є городище у смт. **Ратно**. Особливої цінності цій пам'ятці надає можливість її історичної інтерпретації, зокрема, зв'язок городища з існуванням Ратенського князівства та становленням князівського роду Сангушків. Ратенське князівство, входячи до складу коронних земель вже з другої половини XIV ст., зазнавало відчутних західних впливів, зокрема і у фортифікаційному будівництві. Хоча насип і не зберігся до нашого часу, його надійно зафіксував П.О. Раппопорт.

О. Цинкаловський згадує у Ратному велике ранньосередньовічне городище, яке у XIV – XVI ст. виступало як замок [24, s. 191 – 192]. За даними П.О. Раппопорта, який обстежував пам'ятку на рубежі 50 – 60 років XX ст., городище розміщене на острові висотою до 2–3 м серед боліт. Воно має форму округлого підвищення діаметром 60 м, вхід на яке прослідковується із західної сторони. На східному краю підвищення на момент обстеження П.О. Раппопортом зберігся земляний пагорб

висотою близько 2 м з верхнім майданчиком діаметром 12 м (рис. 5). На думку дослідника, цей насип був основою вежі, спорудженої у XIV ст. Найраніший керамічний матеріал із Ратнівського городища П.О. Раппопорт зарахував до XII ст. [19, с. 31, 141, рис. 23]. На думку А. Кузи, башта на Ратенському городищі датується XIII ст. [8, с. 321].

У 2010 р. в різних частинах городища експедицією ДП “Волинські старожитності” було закладено шість шурфів розмірами 2 х 2 м. Стратиграфія шурфів показала перевідкладений характер ґрунту до позначки – 0,4 м від сучасної поверхні, що пов’язано з інтенсивною оранкою на пам’ятці впродовж останніх 20 років. Культурний шар являє собою гумусований супісок світло-коричневого кольору із вмістом глиняної обмазки, попелу, фрагментів кераміки і залягає у різних частинах городища до глибини – 0,6–1,0 м від сучасної денної поверхні. Серед численного керамічного матеріалу, виявлено у шурфах та на поверхні пам’ятки дослідники виділяють ліпну та кружальну кераміку VIII – IX ст., і припускають існування городища вже у ранньослов’янський час. Виявлено також фрагменти кружальної кераміки давньоруського часу XII ст., XIV ст., XVI ст., XVII–XVIII ст. [7].

За час, що минув після обстеження пам’ятки П.О. Раппопортом, городище зазнало істотних руйнувань. Внаслідок розорювання його поверхні було частково пошкоджено культурний шар на багатьох ділянках самого городища, а також значно знівельовано контури насипного пагорбу у його східній частині. На місці колишнього насипу простежується ледь помітне підвищення. Сьогодні можна констатувати, що план Ратнівського городища, знятий П.О. Раппопортом, найточніше відобразив сучасний зовнішній вигляд пам’ятки і зафіксував її морфологічні особливості.

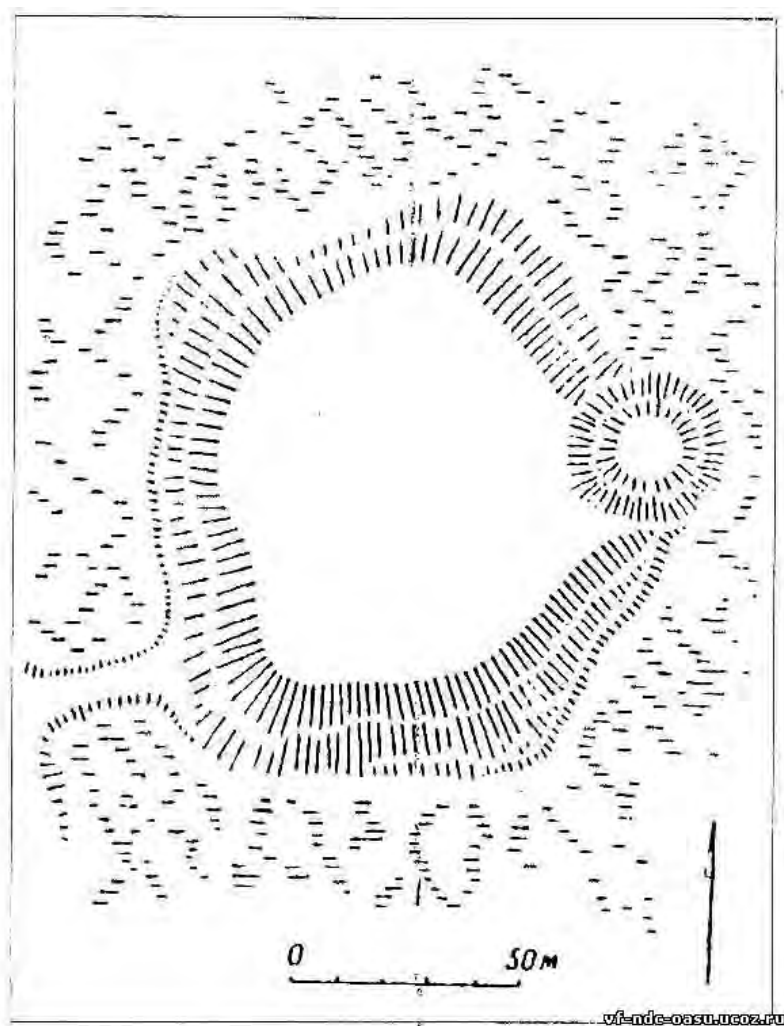

Рис. 5. План Ратнівського городища за П.О. Раппопортом

Більшість дослідників, слідом за П.О. Раппопортом, зараховували Ратнівське городище до типу пам'яток, повністю підпорядкованих захисним властивостям місцевості, відносячи його до підтипу острівних городищ [19, с. 31; 7, с. 36]. Згідно з новою, розробленою М.П. Кучерою, класифікацією городище належить до типу простих, розташованих на підвищеннях [9, с. 31.]. Водночас, відзначаючи наявність на городищі земляного пагорба і проводячи аналогії за цією ознакою з Горзвинським городищем, вчені, на нашу думку, не приділили цьому важливому конструктивному елементу укріплень належної уваги. Стосовно насипу на майданчику Горзвинського городища відзначимо, що, за свідченнями місцевих жителів, він був насипаний у роки Другої світової війни, як пам'ятний курган.

Стосовно Ратнівського городища, то, не заперечуючи принципу класифікації П.О. Раппопорта для ранньосередньовічного періоду його існування, що ґрунтувався на ступені залежності укріплень від природних чинників, вкажемо на можливість віднесення цієї пам'ятки на пізньосередньовічному етапі її функціонування, у відповідності до європейських підходів, до укріплень типу “*motte and bailey*”. Такий підхід дасть змогу виділити, а надалі і археологічно дослідити сутнісні ознаки не тільки фортифікаційних споруд, але і суспільно-політичне значення городища у період функціонування [18].

Оскільки укріплення типу “*motte and bailey*” у Західній Європі споруджували залежні феодалі, насамперед лицарі, з великою вірогідністю можна говорити про оформлення сучасного зовнішнього виду Ратенського городища у період виділення його як приватного адміністративного осередку – феодального замку. Теоретично це могло статись: а) після 1366 р., коли Ратен, можливо, був центром волинських володінь Олександра Коріятовича; б) після 1377 р., коли місто стало центром удільного Ратенського князівства Федора Ольгердовича; та в) після 1443 р., коли частина колишнього удільного князівства з Ратеном була закріплена за Сангушком, але вже як вотчинне володіння.

У писемних джерелах Ратен вперше згадується у тексті угоди 1366 р. Про розмежування польських і литовських володінь на Волині після завоювання її західної частини поляками: “*А Володимир королеві (Казимиру – С.П) дістався з такими волостями: Городлом, Любомлем, Турійськом, Ратевом, Кошером, Влучимом*” [6, прим. 3]. Ця згадка надійно фіксує існування Ратена у середині XIV ст. як центру окремої державної волості, що передбачало його укріплений характер.

Відсутність археологічних джерел не дозволяє детально простежити становлення Ратена до 1366 р. як малого феодального міста. Можна лише припустити, що воно відбувалося у контексті процесу феодалізації Полісся, що активізувався, починаючи з другої половини XII ст. Тогочасний Ратен автор вже порівнював з близьким йому територіально Каменем [14, с.141]. Можливим також буде його порівняння з розміщеними неподалік і частково археологічно дослідженими Ветлами, що пізніше увійшли до складу Ратенського князівства. Обидва ці міста вперше згадуються у 1366 р. як центри окремих міських волостей. Дослідження Ветлівського городища дозволило датувати час його зведення періодом активної будівельної діяльності Володимира Васильковича у другій половині XIII ст. [15]. Ратнівське городище, зважаючи на наявність там матеріалів XII ст., могло з'явитись дещо раніше.

Входження компактної частини території колишнього Володимирського князівства до складу Польщі у 1366 р. могло привести до збереження адміністративної єдності цієї території у складі коронних земель. М. Любавський вважав, що вже з 1366 р. Ратен, Ветли і Любомль були у володінні Федора Ольгердовича [12, с. 21]. З більшою певністю можна говорити про існування окремої адміністративної одиниці у басейні верхньої Прип'яті після розмежування 1366 р. між Казимиром Великим і Любартом Гедиміновичем як окремими володарями [14, с. 141].

Після смерті Казимира Великого у 1370 р. Любарт здійснив похід на Володимир і повернув собі це місто. У джерелах згадують про повернення тільки Володимира і нічого не говорять про інші волості, що перейшли під владу Польщі у 1366 р. (Городло, Турійськ, Влучим, Любомль, Кошер, Ратев). Очевидно, вони і надалі залишились за Польщею, і ними (або частиною з них)

продовжував володіти Олександр Коріатович до 1374 р., коли він став подільським князем. Можливо, що адміністративним центром цих володінь був Ратев, і вже тоді склались передумови для переростання городища, яке до того було осередком дрібної князівської волості, у власне феодальний замок.

У 1377 р. був укладений черговий польсько-литовський мир. У переговорах з литовського боку брав участь кобринський князь Федір із двома синами. У тому ж році король Людовік надає Федору “міста у Польщі”. Це були саме ті міста (або частина з них) якими раніше, очевидно, володів Олександр Коріатович, зокрема Ратен, оскільки пізніше Федір був ратенським князем. Отже, 1377 р. можна вважати роком утворення удільного Ратенського князівства. Очевидно, крім Ратена і Кобрини, до його складу входили Любомль, Ветли і ще 1 – 2 міста у басейні верхньої Прип’яті.

За князювання Вітовта (1392 – 1430 рр.) Ратен вважався центром окремого князівства на міжнародному рівні. Про це свідчить пізніша грамота хана Менглі-Гірея, де говориться про номінальне передавання його попередником зверхності над руськими землями Вітовту [5, с. 87]. У цій грамоті перераховані міста, що були центрами окремих великих адміністративно-територіальних одиниць (Київ, Володимир, Берестя, Луцьк), серед них згадується і Ратен.

Ратенське князівство у найширших територіальних межах проіснувало порівняно недовго – за правління Федора (1377 – 1394 рр.). Показово, що розмір князівства і кількість міст, які до нього входили, наближалися до відповідних характеристик дрібних князівств регіону у другій половині XII – першій половині XIII ст. Це 4 – 5 міст, що були розташовані на території близько 5 тис. км². [21, с. 98]. Очевидно, тут ми маємо справу із проявом давньоруських традицій. Концентрація додаткового продукту, що вироблявся на такій території у класичний давньоруський період, дозволяла вести фортифікаційне будівництво у її адміністративному центрі, що набагато перевищувало масштаби городищ типу “*motte and bailey*”.

Після смерті Федора у 1394 р. розпочинається процес дроблення Ратенського князівства на менші утворення. Джерела дають змогу зафіксувати виділення з його складу іще трьох князівств – Кобринського, Коширського та Ковельського [3, с. 137 – 140]. Після смерті Федора Ратенське князівство дісталось Сангушку, родоначальнику відомої князівської династії [12, с. 21]. Питання про належність Сангушків до певної лінії (Ольгердовичів чи Любартовичів) за існуючого стану джерел вирішити важко, хоча дослідники останнього часу зараховують їх до Любартовичів. Для цієї роботи важливим є те, що і після смерті Федора Ольгердовича Ратенське князівство, незважаючи на зменшення його території, продовжувало існувати. Однак у цей час відбулась зміна його статусу – з практично удільного, Ратенське князівство перетворилось на звичайне вотчинне володіння. Звуження матеріальної бази власників Ратенського замку (як у територіальному, так і у правовому відношенні) повинно було позначитись на вигляді самого замку.

Наприкінці XIV – у першій третині XV ст. навколо питання приналежності князівства між Польщею і Литвою велась запекла боротьба, що було додатковим чинником для укріплення Ратенського замку. Свидригайло вимагав повернення його під владу Литви, але Сигизмунд грамотою від 15 жовтня 1432 р. остаточно визнав належність міст князівства до Польщі. У 1433 р. Польський король підтвердив право на Ратен Дмитру Сангушку.

Невдовзі Сангушко за невідомих обставин тимчасово втратив місто. У 1441 р. він, володіючи сусідньою Кошерською волостю, здійснив напад на вже королівське місто Ратен, розграбував його і вбив польського державця. За це князь був позбавлений і Кошерської волості. Однак конфлікт із королем невдовзі був залагоджений – у 1443 р. Сангушко знову отримав Ратен і Ветли від Казимира Ягелончика, але вже у вотчинне володіння [22, с. 36 – 39].

Зважаючи на належність укріплень типу “*motte and bailey*” у Європі на початкових етапах їх функціонування саме дрібним (у плані земельної власності) феодалам остаточне оформлення Ратнівського городища з вежею на земляному пагорбі можна зарахувати саме до періоду володіння містом князем Сангушком. На зміни у просторовій організації тогочасного Ратена, як населеного

місця, вказує надання йому Магдебурзького права у 1440 р. Здебільшого цей акт ділив до того єдину поселенську структуру на дві частини – державний (приватний) замок та власне міську територію, підпорядковану магістрату. Нові умови функціонування замку цілком могли позначитись і на його зовнішньому вигляді.

Підсумовуючи наведене, можемо вважати, що оформлення Ратнівського городища у вигляді укріплення типу “*motte and bailey*” відбулось у першій половині XV ст., найшвидше, у період володіння містом князем Сангушком. До цього городище функціонувало як осередок невеликого феодального міста – центру окремої волості-сотні та стольного міста дрібного князівства.

Для реконструкції Ратенського замку XV ст. ретроспективно можна використати опис Ратенського староства початку XVI ст. [4]. За цим описом сам Ратен складався з власне фортеці (*castrum*) і неукріпленої частини (*opidum*). У фортеці зберігалась вогнепальна зброя (всього 25 одиниць) і запаси пороху та куль. Там же зберігалась і холодна зброя (*arma antiqua*) – 39 одиниць. Якщо врахувати, що серед старої зброї була і захисна, то кількість її комплектів наближається до кількості одиниць модерної зброї початку XVI ст. Отже, кількість професійних захисників Ратена з часу панування холодної зброї до початку XVI ст. фактично не змінилась і становила приблизно 25–30 воїнів. Очевидно, саме таку кількість воїнів налічував гарнізон замку у першій половині XV ст.

До укріплень “*motte and bailey*” можна умовно зарахувати і городище у с. **Хотин** Рівненського району. Висловлюю вдячність Б.А. Прищепі, який звернув мою увагу на цю пам’ятку.

Перші відомості про це городище подає В.Б. Антонович. Він писав, що у селі є овальне городище розміром 90 x 60 м. У підвищенні, на якому розміщене городище, був підземний хід довжиною 60 м і висотою 2 м із заваленим входом [1, с. 43]. Цю інформацію повторив О. Цинкаловський [24, с. 176, 206].

Описуючи городище, дослідники чомусь не виділили у його комплексі високий земляний пагорб, діаметром близько 20 м у основі, що розташований на схилі підвищення, на якому розміщений основний майданчик городища. За зовнішніми морфологічними ознаками цей пагорб цілком можна зарахувати до “*motte*” середньовічного замку. У цьому випадку як “*bailey*” виступав основний майданчик городища.

Зовнішній вид укріплень у Фалемичах, П’ятиднях, Ратно та Хотині у пізньосередньовічний період їх функціонування був схожим. На земляному насипі стояла вежа, а до нього прилягав невеликий слабше укріплений господарський двір.

Безумовно, наведені вище приклади не окреслюють всіх укріплень “*motte and bailey*” у регіоні. Насправді їх повинно бути значно більше. Так, В.Б. Антонович у с. Овлочин Турійського району згадує земляний насип з характерною власною назвою “Башта”, на якому траплялась цегла великого формату [1, с. 66]. Зважаючи на те, що Влучим (нинішній Овлочин) до 1366 р. був центром міської волості-сотні, можна припустити певну схожість їх історичних доль, з тією різницею, що Влучим не став центром окремого князівства. У цьому світлі існування укріплення “*motte and bailey*” в Овлочині виглядає цілком вірогідним.

Поширення укріплень цього типу слід пов’язати із європейськими впливами, оскільки у місцевому фортифікаційному будівництві давньоруського періоду такі споруди не зустрічаються. Це могло статись внаслідок тісних контактів Волині з Польщею та Орденом у XIII – XIV ст.

Поява ідеї будівництва укріплень типу “*motte and bailey*” на Волині, на думку автора, належить до другої половини XIII ст. коли тут розпочалось будівництво так званих “волинських веж”. Досліджувані пам’ятки і давньоруські городища з кам’яними або цегляними вежами об’єднує одна спільна важлива ознака – ізольоване розміщення головних оборонних споруд у вигляді стіжкового насипу або мурованої вежі.

До останнього часу “волинські вежі” сприймалися як донжони, тобто, житлово-оборонні об’єкти, що були розташовані всередині укріплень і були останнім осередком захисту городища. Окрім цього увага акцентувалась на можливості обстрілу простору навколо укріплення з верхніх

ярусів веж [19, с. 204]. Останнім часом побутує цікава думка про віднесення, принаймні, частини з них до бергфрідів (bergfried), тобто не житлових, а суто оборонних об'єктів [13]. Не вступаючи у дискусію щодо характеру використання “волинських веж” для постійного проживання, відзначу, що для теми цього дослідження важливим є їх просторове положення щодо ділянки, де велось господарське життя городища, тобто, двору.

До нашого часу збереглась тільки одна надійно датована “волинська вежа” у м. Кам'янці Брестської області. Стаціонарно досліджувались залишки практично аналогічної за конструкцією та датуванням вежі у с. Старий Чорторийськ Маневицького району. Стосовно останньої, то вона розташовувалась на території городища, і цілком могла виконувати функції донжону, що відображено на реконструкції П.О. Раппопорта [19, рис. 142]. За аналогією з Чорторийською раніше уявлялось і просторове розміщення вежі у Кам'янці – на реконструкціях вона локалізувалась на території городища. Однак, така реконструкція була цілком умоглядною. На відміну від самої вежі, яку неодноразово досліджували археологи та архітектори, культурний шар Кам'янця до останнього часу практично не вивчався. Тільки у останні десятиліття були проведені розкопки, які дозволили встановити деякі аспекти історичної топографії давньоруського Кам'янця, зокрема, локалізувати вежу за межами городища.

Дослідженнями А.В. Юва та А.А. Башкова встановлено, що укріплення Кам'янця складались із двох відособлених підвищень, обнесених валами та ровами. На західному підвищенні розміщувався первинний замок (С.П. – городище), а на східній мурована цегляна вежа. Зв'язок між ними міг здійснюватись по дерев'яному містку. Під час оборони вони могли виступати як цілісний комплекс, але за необхідності могли вести і ізольовану боротьбу [2].

У розміщенні мурованих веж у Кам'янці і Гродно за межами міських укріплень найшвидше вбачається вплив західноєвропейської традиції будівництва укріплень типу “*motte and bailey*”, коли башта, у цьому випадку навіть мурована, розташовувалась за межами господарського двору (міста). Застосування цієї прогресивної на той час схеми підтверджує високий професіоналізм будівничого Олексі, який виконував роботи у Кам'янці. Відзначимо, що Кам'янець будувався як державне місто, а не як приватний замок, що пояснює винятковість масштабів доповнення його “*motte*” грандіозною мурованою вежею та вказує на провідне значення держави у появі на волинських землях цього нововведення.

Знайомство волинських фортифікаторів з цим ефективним принципом укріплення європейських замків різного масштабу робило можливим спорудження великих державних укріплень цього типу вже у другій половині XIII ст. Однак спорудження дрібних лицарських “*motte and bailey*” слід зарахувати до часу входження західних регіонів Волині до складу Польщі.

В околицях Володимира це був короткий період входження цього міста та його околиці до складу Польщі впродовж 1366–1370 рр. Прагнення Казимира Великого до закріплення колишнього столярного міста Волині за собою виразилось у будівництві тут великого мурованого замку [16]. У розрізі цієї діяльності поблизу замку могли з'являтися і невеликі лицарські двори. Ратен увійшов до складу коронних земель практично іще у другій половині XIV ст. Існування подібного укріплення на території Великого Князівства Литовського у Хотині може бути пояснене прямим запозиченням цієї традиції, зокрема, після Горodelьської унії 1413 року.

1. Антонович В. Б. *Археологическая карта Волынской губернии* / В.Б. Антонович //– М., 1900. – 138 с. 2. Башкоу А. А. *Археологія старажынага Камянца* /А. А. Башкоу // *Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції “Середньовічні міста Полісся”* (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). Наукове видання. Київ – Олевськ, 2011. – С. 8 – 11. 3. Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст.* / Л. Войтович – Львів, 1996. – 255 с. 4. Грушевський М.С. *Описи Ратенського староства з 1500 – 1512 рр.* / М.С. Грушевський // *Записки НТШ.* – Львів, 1898. – Т. XXVI. – С. 1 – 40. 5. Грушевський М.С. *Історія України-Руси* / М.С. Грушевський. – К., 1993. – Т. IV. – 544 с. 6. Довнар-Запольский М. *Из истории*

Литовско-Польской борьбы за Волинь (договоры 1366 г.) / М. Довнар-Запольский. – БК., 1896. – 12 с. 7. Златогорський О., Дем'янчук Д. Розвідки на городищі у селищі Ратне / О. Златогорський, Д. Дем'янчук // Середньовічні міста Полісся: Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції. – Київ – Олевськ, 2011. – С. 24. 8. Куза А.В. Древнерусские городища X – XIII вв. Свод археологических памятников / Монографія А.В. Куза – Москва: Христианское издательство, 1996. – 256 с. 9. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем: Монографія / М.П. Кучера. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с. 10. Кучінко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / Монографія М.М. Кучинко. – Луцьк: Вежа, 1996. – 207 с. 11. Лесков Н.С. Райський змей // Собрание сочинений в 12 т. / Н.С. Лесков – М., Правда, 1989; – Том 6. – С. 436 – 449. 12. Любавский М. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута: Монографія / М. Любавский. – М., 1892. – 884 с. 13. Макарау М. Да пытання пра выкарыстанне тэрміну “данжон” (donjon) у беларускай гістарычнай літаратуры / М. Макарау // Гістарычны альманах. – Том. 5. – Гродна, 2001. – С. 54 – 67. 14. Панишко С. Ратенське князівство / С. Панишко // Київська старовина, 2001, №5, – С. 140 – 147. 15. Панишко С.Д. Про результати археологічних досліджень городища в селі Ветли Любешівського району / С. Панишко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: Наук. Зб.: Випуск 28. Матеріали XXVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, 20 – 21 червня 2008 року. – Луцьк, 2008. – С. 313 – 316. 16. Панишко С.Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі / С.Д. Панишко // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. – Луцьк, 2011. – С. 323 – 327. 17. Панишко С.Д. Стіжкові городища Волині / С.Д. Панишко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 15. Львів, 2011. – С. 329 – 337. 18. Панишко С.Д. Укріплення типу “motte and bailey” у смт. Ратне / С.Д. Панишко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. Випуск 42. – Луцьк: ДП “Волинські старожитності”, 2012. – С. 24 – 27. 19. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. – 1967. – №140. – 241 с. 20. Терський С.В. Княже місто Володимир: Монографія / С.В. Терський. – Львів, 2010. – 320 с. 21. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город: Монографія / П.П. Толочко. – К., 1989. – 256 с. 22. Archiwum ksiazat Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie. – Lwow, 1887. – T. I. – 204 s. 23. Marcinsak-Kaizer A. Sredniowieczny dwor rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny / A. Marcinsak-Kaizer. – Lodz, 2011. – 511 s. 24. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / Монографія А. Cynkałowski. – Warszawa, 1961. – 265 s.